

בתי כנסת 'בגובהה של עיר' - המציאות והמשמעות הדתית

הקדמה

הדנים בענייניו של בית הכנסת הארץ ישראלי בתקופת המשנה והתלמוד מעלים לא אחת, שאלות שונות הקשורות ב'גובה'. מדובר הן במיקומו הטופוגרפי המיוחד ביישוב, שפעמים הרבה בלט בגובהו, והן בגובהו היחסי של המבנה מעל סביבתו הקרובה, ואולי אף בשאלות הקשורות ב'גובה' חלקיו הפנימיים של בית הכנסת כגון במתו וספסליו¹. ביטוייו השונים של ה'גובה' (גובה האתר, גובה הבניין וגובה חלקיו הפנימיים) משיגים השפעה חזותית על המתבונן, ויש בהם כדי להשפיע גם על תחושותיו הדתיות. יש, אם כן, טעם לברר השתקפותם של ענייני הגובה השונים במקורותינו ולעמוד על זיקתם ההדדית.

מטרננו במאמר זה לבחון את ההתייחסות לגובהו של בית הכנסת במקורות ארץ ישראל, ארץ שנודעה מקדמת דנא כ'ארץ הרים ובקעות', ששרידיהם המרשימים של בתי הכנסת העתיקים שלה מתנוססים לתפארה עד עצם היום הזה.

ליבון שאלות הגובה כרוך בבחינת המקורות המתאימים ובשילובם עם ניתוח תמציתי של המידע הארכיאולוגי הרב שנצטבר במהלך מחקר של למעלה ממאה שנים. יש להזכיר גם כמה קשיים בבירור שאלת הגובה, הן בביטוייה הטופוגרפי והן בכל הקשור לגובה המבנה.

המקורות העוסקים בסוגייה זו אינם מרובים, ולא כולם עוסקים בנושא במישרין. יש דרך משל, מקורות העוסקים בבירור עקרוני של שאלת התפילה או שאלת לימוד התורה בגובה, מבלי להתייחס במפורש לבתי כנסת. המחקר הארכיאולוגי מתמקד, מטבע הדברים, בשרידים בולטים בשטח. במסגרת זו נחשפו שרידי בתי כנסת גדולים ובולטים. בשלב זה של המחקר לא תמיד נפרש בפנינו מרקם בתי הכנסת ביישוב במלואו, וקשה לבחון כיצד התייחסו בני ארץ ישראל למיקומם של בתי הכנסת שלהם ולגובהם. בכל זאת, עצם הדיון בנושא, שזכה

1. ראה לאחרונה: ז. וייס, **מתי החלו מורדין שליח צבור לפני התיבה**, קתדרה, תש"ן, 55, עמ' 24-8; ותגובתי: י. רוזנסון, **ממתי מורדין והיכן מעלין**, קתדרה, 64, עמ' 172.

לבירור עצמאי רק לעיתים רחוקות², יש בו כדי לקדם את חקר יחסי הגומלין שבין בית הכנסת כמבנה לבין המציאות הגיאוגרפית, ולדעתנו - כפי שננסה להראות לקמן - גם לאידיאולוגיות הדתיות הכרוכות בבית הכנסת.

מטבע הדברים נוגע דיון מעין זה בשאלות של תחושות, חוויות, וסמליות. על כן קשה לבסס כל טיעון שיעלה להלן על הוכחות מדעיות גמורות. מבחינה זו ניצב דיוננו על הגבול הדק שבין חקירה מדעית שגרתית ובין הגות יוצרת, ובכל זאת יש בו כמדומני כדי להציג שאלות בסיסיות בדבר יחסם של קדמונינו לבתי הכנסת שלהם אף להציע פתרונות אפשריים.

גובהו של בית הכנסת ביחס לסביבתו ושאלת לימוד התורה

מן המפורסמות הוא שיישובים רבים בארצנו נבנו בראשי גבעות והרים, עובדה המקנה לישוב יתרונות מסוגים שונים. במספר מקומות מתייחסים לחלקה הגבוה של העיר ולעיתים גם לחלקה הנמוך. כך הסיקו חז"ל מסיפורה של רות - "וירדת הגורן - מכאן שאין עושין גרנות אלא בנמוך שבעיר" (רות רבא ה' י"ב וראה גם הסיפור שם) כנראה משום שהרוחות בגובהה של עיר חזקות מדי ונגרם נזק לדיש. הסיפור בהמשך רומז שהיו מי שהקימו גורן "בגובה שבעיר" וייתכן שהיו בנקודות הגבוהות מקומות שהיו פנויים לגרנות, אולם מכל מקום נתפס הדבר כשגיאיה. מקור ארץ ישראלי מפורסם ייעד שימוש אחר לגובהה של עיר - "אין בונין אותן אלא בגובה שבעיר, שנאמר: בראש הומיות תקרא" [(משלי א כא); תוספתא, מגילה פ"ג כ"ג]. המקור מתייחס במישרין לשאלת הגובה, והגובה הנידון הינו הגובה הטופוגרפי של מקום המבנה. הדברים מצטיירים כהנחיה הלכתית המעוגנת בדרשת הכתובים. אכן הוכיח המחקר הארכיאולוגי של העיר היהודית הארץ ישראלית בתקופת המשנה והתלמוד, שבמקרים רבים קויימה הנחיה זו כלשונה, אם כי ידועות גם דוגמות הפוכות³. בתוספתא אין הסבר ברור לטיבה של הדרשה שהביאה למסקנה זו, ונראים הדברים שהיא נתלית במלה 'ראש' כמקום גבוה. להלן נבוא לעסוק בכך!

1. לוי, ממרכז קהילתי למקדש מעט - ריהוט פנים בית הכנסת העתיק, קתדרה, תשנ"א, 60, עמ' 36-84; ועדיין לא נס ליחו של ספרו הישן של קוריס. ראה גם אצל ש. ספראי, בית הכנסת, בתוך: בשלהי הבית בתקופת המשנה, תשמ"ג, עמ' 134-170.
2. דוגמות מפורסמות לבתי כנסת שנבנו במקומות הגבוהים ביישוב: גוש חלב, מירון, סאסא, מרות, חר' סוסיא. בתי כנסת גדולים ובולטים, שנבנו במקומות נמוכים מ'גובהה של עיר' מצויים בכורזים, ח' טובא. דוגמה מעניינת שנדונה לאחרונה היא בית הכנסת בארבל. ראה צ. אילן וא. איזדרכת, ארבל - יישוב יהודי קדום במרכז הגליל התחתון, 1988, עמ' 93.

במקור אחר, שנערך מאוחר יותר (הנושא גוון ארץ ישראלי בולט), נשתמר ניסוח מיוחד במינו של קביעה זו: "בראשונה היו עושין בתי כנסת בגובה של עיר" (תנחומא, בחוקותי ג'). האם מלמד ניסוח זה, שאף הוא מפורסם וידוע, על מעבר קיצוני ואף על מהפך בכל הקשור למיקומם של בתי הכנסת בערי ארץ ישראל; או שמא כל שניתן לחלץ ממנו הוא עדות סתמית לשוני שבין העבר למצב בעת שנאמרו הדברים, וזאת מבלי לרמוז כיצד ובאילו נסיבות נתרצחו השינויים הללו. להלן נתייחס לדעה הנוטה לראות את מיקומם של בתי הכנסת ביישוב, כנתונים בשינויים הדרגתיים - פרי גורמים הקשורים בהתפתחות היישוב. כן מסתבר, שבמקומות שבהם היו כמה וכמה בתי כנסת (ראה להלן) היה קשה לקיים את הנחיית התוספתא כבר מלכתחילה. מכל מקום, אל מול שיקולים אלו, שהם ביסודם אורבניים וחברתיים, ניתן גם להעמיד שיקולים מסוג אחר לגמרי. כוונתנו לשיקולים דתיים-רעיוניים. הווי אומר, שאלת מיקומו של בית הכנסת אינה מצטמצמת לתחום העירוני הטהור, אלא עוררה - בדומה לשאלות אחרות הקשורות למבנהו ולפריטיו השונים - גם התייחסות שיסודה במניעים דתיים-רעיוניים. ייתכן, שמלת הזמן **בראשונה** - המציינת במאמרי חז"ל רבים שינויים מוגדרים ורבי משמעות במציאות, שגררו שינויים הלכתיים בהתאם להם⁴ - רומזת, גם במקרה דנן על מעבר 'רב

4. לא תמיד מדובר במעברים חדים ממש. למשל: **בראשונה** שהיתה הפרוטה מצויה היה אדם מתאוה לשמוע דבר משנה ודבר תלמוד ועכשיו שאין הפרוטה מצויה וביותר שאנו חולים מן המלכות, אדם מתאוה לשמוע דבר מקרא ודבר אגדה (פסיקתא דרב כהנא י"ב ג'). בכל זאת, יש כאן מעבר חשוב ומוגדר בין 'דבר משנה ודבר תלמוד' ל'דבר מקרא ודבר אגדה'. ברור, שכל מי שמשתמש בביטוי **בראשונה** אינו יכול שלא לתת דעתו לשימוש המרובה בביטוי זה במשנה המלמד על שינויים הלכתיים רבי משמעות (תקנות). למשל: **בראשונה** היו משיאין משואות, משקלקלו הכותים התקינו שיהו שלוחין יוצאין (ראש השנה ב' ב'). **בראשונה** לא היו זים משם כל היום. התקין רבן גמליאל שיהו מהלכין אלפיים אמה לכל רוח (שם שם ה'). **בראשונה** היה לולב ניטל במקדש שבעה ובמדינה יום אחד. משחרב בית המקדש התקין רבן יוחנן בן זכאי... (שם ד' ג'). **בראשונה** היו מקבלין עדות החודש כל היום. פעם אחת נשתהו העדים מלבוא ונקלקלו הלויים בשיר. התקינו שלא יהיו מקבלין אלא עד המנחה (שם ד' ד'). **בראשונה** כל מי שרצה לתרום את המזבח תורם... מעשה שהיו שניהן שוין ורצים ועולין בכבש... וכיון שראו בית הדין שבאין לידי סכנה התקינו שלא יהו תורמין את המזבח אלא בפיס (יומא ב' א'-ב'). **בראשונה** היו עוקרין ומשליכין משרבו עוברי עברה... התקינו שיהו מפקרין את השדה כולה (שקלים א' ב'). **בראשונה** היו ממשכנין את מוצאיה עד שהוא מביא נסכיה... התקינו בית דין שיהו באין משל צבור (שם ז' ה'). **בראשונה** היה עושה בית דין במקום אחר ומבטלו. התקין רבן גמליאל הזקן שלא יהו עושין כן מפני תיקון העולם... (גיטין ד' ב').

כאמור, אלו שינויים הגוררים תוצאות מוגדרות, אך חלקם הדרגתיים. ראוי לתת את הדעת לשימוש בלשון תפילת העמידה - השיבה שופטינו **כבראשונה**, המלמד על תקווה לשינוי רב משמעות!

משמעות' מבניית בתי כנסת במקומות הגבוהים, לבנייה בסביבה טופוגרפית אחרת. דוק, ב'מעבר רב משמעות' כוונתנו לדרך הסתכלותו של הדרשן המשקפת את השקפתו, אך אין זה הכרחי שהמעבר היה פתאומי, ואין להסיק מכאן דבר לגבי הנסיבות שבהן בא לעולם!

לתפיסה כי ביסודה של הצגת הגובה עומד עיקרון דתי יש סימוכין בהמשך דברי חז"ל במקור זה, שבדרך כלל נמנעים מלהביאם⁵: "... הוי 'בראש המיות תקרא בפתחי שערים בעיר' (משלי א, כא). בראשונה היו עושין בתי כנסיות בגובהה של עיר לקיים מה שנאמר: 'בעיר אמריה תאמר' (שם) אם אמרת בדברי תורה, לא תאמר כבר אמרתי, אלא חזור ואמור. שכך כתיב, 'אמריה תאמר'...". רוצה לומר, בצד הפסוק המוכר 'בראש המיות תקרא' יוחסה לדעת הדרשן המציאות של 'בתי כנסת בגובה של עיר' להבעת הרעיון הגלום ב'בעיר אמריה תאמר'. מדובר כאן בדברי תורה שהיו נלמדים במקום הגבוה, וזהו אם כן שימוש בעובדה טופוגרפית ובחיי העיר לצורך חידוד עמדה רעיונית. באותה פרשה בתנחומא קובצו דרשות נוספות שעוסקות בשאלות לימוד תורה בעיר.

ניתוח זה מעורר לבחינת שאלת גובהו של אתר לימוד התורה ומיקומו במאמרי חז"ל אחרים. כאלה הם דברי רבי עקיבא: **"שבעה דברים ציוה רבי עקיבא את רבי יהושע בנו: אל תשב בגובהה של עיר ותשנה..."** (בבלי, פסחים ק"ב ע"א)⁶. מטבע הדברים אין מובאות ברשימה מעין זו ההנמקות, והפרשנים פירשו מה שפירשו⁷. מכל מקום, אפילו כאשר אין הכרח לסבור שלימודם המסודר של תלמידי חכמים יהיה דווקא בבית הכנסת (לא נידרש כאן לשאלת היחס שבין בית הכנסת לבית המדרש, שנשתברו עליה קולמוסים רבים), עצם ההסתייגות מלימוד בגובהה של עיר - תוך שימוש בביטוי המובא בהלכות בית הכנסת - עשוי להתפרש כגילוי של הסתייגות ממיקומם של מוסדות דתיים או מקיומן של פעולות דתיות במקומות הגבוהים ביישוב. ושמא, משתלב במגמה זו נוהגם של חכמים - ביניהם, מסתבר, רבי עקיבא ותלמידיו - לשנות בחוץ, במקומות כמו 'תחת תאנה אחת...'⁸.

לאור זאת מעניין לבחון מקור נוסף העוסק בשאלת הגובה - "ועלתה יבמתו השער' מצווה בבית דין שיהא בגובהה של עיר ושיהיה בזקנים" (ספרי, דברים קפ"ט).

5. ראה ש' ספראי, לעיל, הערה 2, עמ' 159.

6. אולי קשור בכך גם המאמר המלמד על מתן תורה (מזכיר את לימודה!) שלא בהרים גבוהים דווקא. ראה להלן הערה 31.

7. למשל: "אל תשב בגובהה של עיר ותשנה - מקום שבני העיר עוברין ושבין שמא כשהן עוברים יבטלון ויפסיקון ממשנתך" (רש"י שם).

8. ירושלמי, ברכות פ"ט ה"ג. ראה מאמרו של ביכלר, שלא נס ליחו - A. Buchler, Learning and Teaching in Open Air in Palestine, J.Q.R. IV, 1914, pp 485-491.

ייתכן שהדרשנים ראו בבית הדין מוסד שיש בו דמיון לבית הכנסת (אולי דנו את דיניהם בבית הכנסת עצמו?) ועל כן מיקמוהו ב'גובה של עיר' וייתכן שמובע כאן בסמוי הרצון לשוות יוקרה לבית הדין. אולם באשר ללימוד תורה גרידא, יכול הוא להיעשות דווקא במקומות הנמוכים!

הגובה והתפילה

שאלת הגובה עולה בהקשר לתפילה: "ראה כמה הוא גבוה מעולמו, ואדם נכנס לבית הכנסת ועומד אחורי העמוד ומתפלל בלחישה והקב"ה מאזין את תפילתו..." (ירושלמי, ברכות פ"ט ה'). אומנם אין כאן התייחסות ישירה לשאלת מיקומו של בית הכנסת ואף לא למקום הלימוד, אך התייחסות לקב"ה כ'גבוה מעולמו' - דווקא בהקשר של אופן התפילה בבית הכנסת - רומזת לצורך בחינת גובהו של זה בראייה דתית מתאימה⁹. לשון אחר, ייתכן שיש רמז בדברים, הצופנים בהם ביקורת סמוייה, כנגד מה שהצטייר בעיני חז"ל כבעיה בתפיסת גובהו של בית הכנסת - בין שמדובר במיקומו הטופוגרפי ובין שמדובר בגובהו של המבנה. לאמר, אם ב'גובה' עסקינן, הקב"ה הוא הגבוה ולא דבר מה אחר!

כידוע, מצויים בתלמודים מאמרים בשבח התפילה במקום נמוך. כך בבבלי: "ואמר רבי יוסי משום רבי אליעזר בן יעקב, אל יעמוד אדם במקום גבוה ויתפלל, אלא במקום נמוך ויתפלל שנאמר, 'ממעמקים קראתיך ה'' (ברכות י' ע"ב). בהמשך, מובאת ברייתא המוסיפה פרטים והנמקה הקשורה בהסתייגות מן הגובה: "לא יעמוד אדם לא על גבי כסא ולא על גבי שרפרף ולא במקום גבוה ויתפלל, אלא במקום נמוך ויתפלל, לפי שאין גבהות לפני המקום, שנאמר: 'ממעמקים קראתיך ה'' (תהלים קל א).

דומה שבניתוח מקורות אלו יש מקום להפריד בין תפילה תוך עמידה על גבי חפצים גבוהים, לבין מקומות גבוהים באופן כללי. מתברר, שהפרדה מעין זו מצוייה במקורות הארץ ישראליים. כך, מתייחסת התוספתא אך ורק לחפצים הגבוהים מעל סביבתם: "לא יעמוד אדם על גבי מטה ולא על גבי כסא ולא על גבי ספסל ויתפלל..." (תוספתא, ברכות פ"ג ה"ז), ואילו בירושלמי מסתפק הדרשן בהנחייה כללית: "רבי אידי בר"ש בשם רבי יסה: לא יעמוד אדם במקום גבוה ויתפלל. מה

9. ש' ספראי, לעיל הערה 2, עמ' 162

10. כאן הגובה מובלט במיוחד, אך הקב"ה מכוונה 'גבוה' בעניינים שונים, בדרך כלל הלכתיים, כגון הקדש (דוגמה בלבד - "ומה שאור האמור בגבולין, שלך אי אתה רואה אבל אתה רואה של אחרים ושל גבוה..." - בבלי, פסחים ה' ע"ב; ומדובר בשלוש רשויות - שלך, אחרים, גבוה), אך בדוגמה למעלה מדובר ב'גבוה' מעולמו.

טעם? א"ר אבא בריה דרב פפי: ממעמקים קראתיך ה" (ירושלמי פ"ב ה"ג; מגילה פ"א ה"ט). שלא כחפצים המוגבהים שנמנו בתוספתא, המשמעות המעשית המדוייקת של הימנעות מתפילה במקום גבוה אינה נהירה די צורכה. ברם ניסוח זה, ובמיוחד הפסוק מתהילים המובא לו כסימוכין, עשוי להעלות בקרב השומעים הסתייגות עקרונית מתפילה במקום גבוה, ובמקרים קיצוניים אף לעצב הלך רוח של התנגדות לבתי כנסת ב'גובהה של עיר'.

מה שעשוי לחזק מאד כיוון פרשני זה במציאות הארץ ישראלית הוא האפשרות העולה מכתובות מסוימות בבתי כנסת גליליים, שמקום פירושו - בית כנסת. כך בכתובות העבריות, ובעקבותיהן בא ה'אתרא קדישא' של הכתובות הארמיות¹¹. לפי פירוש זה, בדברם על 'מקום גבוה' ראו חז"ל לנגד עיניהם גם את גובהם של בתי כנסת. דרך זו של הסקת מסקנות עלולה להיראות כ'הררים התלויים בשערה', ברם אין להתעלם מחיבתם המרובה של חז"ל לדקדוקי לשון, הכרוכה ברגישות מרובה לאפשרויות הטמונות במשחקי מילים לסוגיהם, עובדה המאפשרת לראות בשדה הסמנטי הרחב של המושג (רב המשמעות) **מקום**, גם בית כנסת.

גובה בית הכנסת בהשוואה לגגות

בדיון מעין זה לא ייפקד מקומו של מקור מפורסם בבבלי, שמשמעת ממנו לכאורה דעה שונה בשאלת היחס הרצוי בין גובה בית הכנסת לסביבתו: "ואמר רבא בר מחסיא אמר רב חמא בר גוריא אמר רב, כל עיר שגגותיה גבוהין מבית הכנסת לסוף חרבה, שנאמר - 'לרום את בית אלוהינו ולהעמיד את חרבותיו' (עזרא ט, ט), והני מילי-בבתים, אבל בקשקושי ואברורי-לית לן בה. אמר רב אשי, אנא עבדי למתא מחסיא דלא חרבא. והא חרבה! מאותו עוון לא חרבה" (בבלי, שבת י"א ע"א). המאמר, הדיון והמעשה מציגים את השקפת עולמם של מספר דורות של חכמים בבבל בנושא, ואכן המציאות המצויירת כאן הינה ככל הנראה בבליית. אין מדובר על בנייה במקום גבוה בגובהה של עיר לעומת בנייה במקום נמוך שבעיר - עובדה המאפיינת כל כך את מרקם הנוף הארץ ישראלי - אלא על גובהם של גגות בתי הסביבה ביחס לבית הכנסת. אפשר שאופיו הבבלי של מקור זה אינו מצטמצם רק בשאלה הטופוגרפית. הוא מטיב לשרטט את תפיסת בית הכנסת בבבל שהינו, כפי

11. ראה: ג. נוה, **על פסיפס ואבן**, תשל"ח, בכתובת של בית הכנסת בברעם - 'היה שלום במקום הזה' (עמ' 19, 23). וכן ש. קליין, **כתובות משני בתי כנסת עתיקים בארץ ישראל**, ידיעות המכון למדעי היהדות, ב', תרפ"ה, עמ' 23-48. איני מבין את פשר הסתייגותו של ג. פרסטר, **כתובות מבתי הכנסת העתיקים וזיקתן לנוסחאות של ברכה ותפילה**, קתדרה, תשמ"א, 19, עמ' 13, הערה 9.

שהראה י. גפני, בעל ייחודיות בולטת, מובדלת מחברו הארץ ישראל¹². מימים ימימה נתפס בית הכנסת הבבלי כממשיכו וכיורשו של בית המקדש¹³, מגמה המוצאת את ביטוייה גם במקור דלעיל, המתבסס על פסוק מספר עזרא שגורר להשוואה ישירה בין בית הכנסת למקדש השני! אומנם, אין מדרש זה משווה במישרין את מנהגי הבנייה של בית הכנסת בבבל לאלה הנהוגים בארץ ישראל¹⁴, ברם לאור ההבדלים הרבים ביניהם לא ייפלא אם לא תהיה תמימות דעים גם בשאלת הגובה.

תפילה בעליות

ראוי לחזור ולהדגיש את אופיו השונה והמגוון של מושג הגובה בכל הקשור למבני בתי כנסת ולפעולות החשובות המבוצעות בהם. בחלק מהמקורות מדובר בבירור גובה הטופוגרפי של מקומו של בית הכנסת, והחלק האחר מתייחס לגובהו של הבניין עצמו ביחס לסביבתו. ממקורות אחרים עולה שהיו שנהגו למקם את בתי הכנסת שלהם בעליות הבתים. כך מלמד מקור ארץ ישראלי המסיח לפי תומו, ומספר שר' יסא ורב שמואל בר רב יצחק: "... הון יתבין אכלין בחדא מן אילין כנישתא עלייתא"¹⁵, והדעת נוטה אחר פירוש פני משה שם: "... שהיו יושבין ואוכלין באחד מבתי הכנסת שבעלייה". ייתכן שבתי כנסת מעין אלה ממשיכים מגמה עתיקת יומין של תפילה בעליות ובקומות גבוהות, כפי שעולה מתיאור התפילה בספר טוביה: "ותתפלל שרה כנגד החלון... ושרה בת רעואל ירדה מעלייתה"¹⁶. אכן, פנים רבות לשאלת הגובה, ובצורה זו או אחרת העסיקה את המתפללים ועמדה לדין בין חכמי ארץ ישראל ובבל.

12. י. גפני, יהודי בבל בתקופת התלמוד, תשנ"א, עמ' 109-116. מעניינת במיוחד הערתו לגבי תפקידו של בית הכנסת הבבלי כ'ורש' וכ'ממלא מקום' של המקדש, המבוססת על מקורות המדגישים זאת ישירות, כמו גם על מסורות עתיקות ששרדו בבבלי. ראה א. אופנהיימר, בתי כנסת בעלי זיקה הסטורית בבבל התלמודית, בתי כנסת עתיקים, עורכים: א. אופנהיימר, א. כשר, א. רפורט תשמ"ח, עמ' 147-153.
13. בהשוותו את בית הכנסת בארץ ישראל לחברו הבבלי, אין י. גפני נוגע ישירות בשאלת הגובה. ואולי, אך טבעי שבית הכנסת ה'מנסה' להחליף את בית המקדש (בית הכנסת הבבלי) יורם ויתנשא ככל שניתן, וראה דברינו להלן.
14. בבבלי עוסקים בגובה היחסי של הבתים מול בית הכנסת. היה זה ש. ליברמן שציין ש'בבבלי לא נזכר כלל שצריכים לבנות בית כנסת במקום גבוה, - תוספתא כפשוטה, מגילה, עמ' 1201.
15. ירושלמי, ברכות ס"ב. ויש טעם לקשור לכך את העליות הרבות שנזכרו כמקום מושבם של חכמים. ראה ברכות ל"ז ע"א, סנהדרין י"א ע"א, שבת קנ"ג ע"א, וכן ירושלמי - פסחים ס"ג ה"ז.
16. טוביה, ג' י"א, ו"ז מהדורת כהנא, תרצ"ד, עמ' ש"כ, וזאת כמובן בזיקה הדוקה לדניאל ז יא

בעיית הגובה - שאלות טופוגרפיות, אדריכליות ושאלות רעיוניות

סקרנו לעיל מספר מקורות המתייחסים לשאלות שונות הקשורות לגובהם של בתי כנסת וליחס חכמים לתפילה וללימוד תורה במקומות גבוהים. התמונה הכללית אינה אחידה וניכרות בה, כמדומה, מספר מגמות. נשתדל להבהיר את הצדדים הרעיוניים העשויים לעמוד מאחורי מגמות אלו.

מה היתה המשמעות הדתית של 'גובהם' של בתי הכנסת הארץ ישראלים, והאם היתה ההסתייגות מ'גובה' זה? תשובה לשאלות אלו חייבת להתחשב במכלול הגורמים הקשורים לבנייתם של בתי כנסת ביישובים השונים בארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד מחד גיסא, ומשאלות רעיוניות הקשורות בגובה מאידך גיסא. ראשית נציין כי ההכוונה ההלכתית לבניית בתי כנסת במקומות מיוחדים דוגמת 'גובהה של עיר', מתבססת על כוחו של הציבור להתגייס לבנייתם של בתי כנסת שכאלה, אף שנזהר מהפקעות קרקע¹⁷. קביעה זו מוצאת את אישורה בשפע העדויות המלמדות על שיתוף הציבור בבניית בית הכנסת הארץ ישראלי בתקופה הנידונה, בהחזקתו ובבעלות עליו¹⁸. מסתבר אפוא, שלמצער בחלק מן המקרים היה לאל ידו של הציבור לבנות מבנים גבוהים או מבנים שמוקמו במקומות הגבוהים.

עתה נעורר את השאלות הקשורות בפסיכולוגיה. כמעט שאין צורך לעמוד על הערך הפסיכולוגי של בנייה במקום גבוה ובולט הנראה לעיני כל. כל שנוסיף הוא שבעיר הארץ ישראלית, במיוחד בחבליה ההרריים של הארץ, נתפסה גם הבנייה הפרטית במקומות הנמוכים כאמת מידה לעוני, ולהיפך. הדבר עולה מתוך מה שמצטייר כפתגם עממי, המובא בתלמוד בשמו של החכם בן סירא, כפירוש לפסוק במשלי: "כל ימי עני רעים" (משלי טו טו). בן סירא אומר: אף לילות! בשפל גגים גגו, ובמרום כרמים כרמו. ממטר גגים לגגו, ומעפר כרמו לכרמים¹⁹. בן סירא משווה מעלה יתרה לבנייה בחלקה העליון של העיר. ניתן אפוא לדבר על מגמה אידיאלית המכוונת לבניית בתי כנסת במקומות מועדפים. השאלה הינה, האם בניית בתי הכנסת בקהילות העירוניות התפתחה על פי קווים אידיאליים כל כך? ועוד, בהיות בניית בתי הכנסת תשובה לצרכים חברתיים-דתיים בסיסיים, מלווה אותה השאלה: האם הוכפפה הבנייה להנחיות השואבות את תוקפן מסמכותה של ההלכה, וכיצד?

17. ש. ספראי, לעיל הערה 2, עמ' 159

18. ראה בהרחבה: ז. ספראי, מימון הקמת בתי כנסת בארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, בתי כנסת עתיקים, לעיל הערה 12, עמ' 77-95.

19. בבלי, סנהדרין ק' ע"ב, ובמקור - בבן סירא - הגירסה אחרת

ממקורות רבים, המסיחים על פי תומם, יודעים אנו על דבר קיומם של מספר בתי כנסת בקהילות שונות²⁰. ייתכן אף שחכמים בבליים שעלו לארץ ישראל המשיכו בארץ את מסורת בתי הכנסת 'הפרטיים', שיסודה בבבל²¹. ריבויים של בתי כנסת בקהילה מוביל למצב שלא כולם יכלו לענות על דרישות התוספתא בדבר הבנייה במקומות הגבוהים, ולעמוד בנהגים ובדפוסי הבנייה שנתגבשו בארץ ישראל. יש מקומות המלמדים על בתי כנסת שניבנו בשטח שהיה בזמן מן הזמנים מחוץ לעיר ('בכנישא דגופנא דציפורין... ירושלמי, ברכות פ"ג ה"א; פני משה: "בהכ"נ שהיתה בכרם"). יצויין שגם העדות הארכיאולוגית, חרף הקושי לזהות ולהתייחס למבנים הצנועים יותר, מאשרת את קיומם של מספר בתי כנסת ביישובים רבים²².

הנה כי כן, המציאות הרווחת בחיי קהילות רבות היא של בתי כנסת מטיפוסים שונים במקומות שונים ובגבהים שונים, שבהם פעלו חכמים בני אסכולות שונות. ניתן להסביר את הריבוי הזה ואת המגוון הזה בסיבות חברתיות וכלכליות (המשנה, כידוע, מדברת על: "בית שנעשה בית כנסת" - נדרים פ"ט מ"ב) אולם עם זאת אין להתעלם מהגורם הרעיוני.

לאור הנאמר לעיל ברור, שחז"ל התייחסו לשאלת המשמעות של פעולות שנהגו לקיימן בבית הכנסת (ובבית המדרש) ולקושרן לשאלת הגובה, אך קשה לומר האם

20. נסתפק בדוגמאות ספורות - החכם הארץ ישראלי ריש לקיש תולה את הצורך המובע במשנה להוציא את התיבה בעת התענית מחוץ לבית הכנסת, בנימוק: "גלינו גלותנו מכפרת עלינו", והגמרא שם מבארת את ההבדל שבין נימוקו לנימוקים אחרים: "...דגלי מבי כנישתא לבי כנישתא" (תענית ט"ז ע"א). דומה, שהמציאות המתוארת כאן היא של מספר בתי כנסת ביישוב. כך עולה גם מהתוספתא: "האומר תנו מאתיים דינר לבית הכנסת... יתנו לבית כנסת הרגיל בר' (תוספתא, בבא קמא י"א ג); וכן ומדברי החכם הארץ ישראלי רבי יוחנן לאלמנה: "דהווי בי כנישתא בשיבובתה, כל יומא הוה אתיה ומצלה ביה מדרשיה דרבי יוחנן. אמר לה בתי! לא בית כנסת בשיבובתך..." (סוטה כ"ב ע"א). יש עדויות על ריבוי בתי כנסת ביישובים מסויימים. כך למשל: "רבי אמי ורבי אסי אף על גב דהוה להו תליסר בי כנישתא בטבריא לא מצלו אלא ביני עמודי היכא דהוה גרסי" (ברכות ח' ע"א, ל' ע"ב), וכמובן העדויות - חלקן על דרך האגדה - על בתי כנסת רבים בירושלים.

מבלי להיכנס לשאלת מספרם ושל טיבם של בתי כנסת אלו, ברי שהמשקל המצטבר של עדויות אלו מורה שריבוי בתי הכנסת היה עובדה ידועה שמצאה את ביטוייה במקורות מסוגים שונים, פעמים רבות מסיחים על פי תומם. הנסיבות לבניית מספר בתי כנסת ביישוב אינם מענייננו כאן. ראה הערתו של צ. אילן (לעיל הערה 4) הכורך את גידול היישוב בארבל עם הקמת בית כנסת חדש במקום גבוה עוד יותר.

21. גפני לעיל הערה 13, עמ' 115. גפני הדגיש את אופיים הפרטי של בתי כנסת מרובים בבבל. מובן שהיו גם בתי כנסת ציבוריים.

לאחרונה, הדגישה את עלייתם של חכמים בבליים לארץ ישראל ד. טריפון במאמרה - האם עברו משמרות הכהנים מיהודה לגליל אחרי מרד בר כוכבא, תרביץ, נ"ט, תש"ן, עמ' 91-92.

22. דוגמות מפורסמות בברעם ובגוש חלב.

היה הגורם הרעיוני חזק דיו כדי לקבוע בשאלות מעשיות כגון מיקומו של בית כנסת. ריבוי בתי הכנסת היווה רקע מתאים להתעוררות שאלת ערכה של התפילה בבתי הכנסת השונים זה מזה בכל הקשור לבחינות השונות של הגובה. כך, בצד המגמה שקיבלה גושפנקה הלכתית לבניית בתי כנסיות במקומות הגבוהים דווקא, התבסס זרם רעיוני - שאולי היה מגובש פחות - שהסתייג מכך. לכלל מחלוקת מפורשת בנידון לא הגיעו, ברם אין זה מן הנמנע שהחל משלב מסויים הגיעו הדברים לידי כך שאחד מן החכמים בהשתמשו בלשון התוספתא הקוראת לבנייה ב'גובהה של עיר', ובהוסיפו את השינוי רב המשמעות - שרק 'בראשונה' נהגו כך - לא התכוון רק להתמעטותם של המגרשים הפנויים בגובהי הערים, אלא לדבר מה עקרוני הכרוך בעניינים שבהשקפה.

התפילה והלימוד בבתי הכנסת 'הגבוהים' - השאלה הרעיונית

בצד הרקע לעלייתה של השאלה בדבר גובהם של בתי כנסיות, חשוב לציין הנמקות אפשריות למצדדים בתפילה ובלימוד במקומות גבוהים בבית כנסת גבוה, ולמתנגדים להם. בדיון זה השמא מרובה על הברי, ובכל זאת יש טעם בהבאת הדברים שיש בהם כדי לסייע להצגת קשרים אפשריים בין רעיונות דתיים שרווחו בתקופה הנידונה בארץ ישראל, לבין ביטויים בשטח.

א. הקשר למיקום פולחן עבודה זרה

אך הגיוני הוא לסבור שה"מוסד" בית הכנסת ספג השפעות מדתות אחרות, שניתן לגלות את עקבותיהן במבנהו. מעניינת במיוחד שאלת ההתמודדות עם מבנים הקשורים בעבודה זרה, המהווה איסור חמור מן התורה. חז"ל עסקו בפרשנות המקרא, ולא נעלמה מעיניהם התפיסה הרווחת בו שאתרי פולחן לעבודה זרה מוקמו במקומות הגבוהים והבולטים²³.

23. ראה הקביעה המפורסמת בדברים יב ב. וכן ירמיה ג ו, ובהושע ד ו ועוד. תפיסה זו מובעת גם במשנה, אף שלכאורה זו מכוונת בעיקר לימים עברו: "אמר רבי עקיבא, אני אובין ואדון לפניך. כל מקום שאתה מוצא הר גבוה וגבעה נשאה ועץ רענן - דע שיש שם עבודה זרה" (עבודה זרה ג' ה'). לכאורה, קביעה זו אינה מדברת בשבחם של המקומות הגבוהים, אך ראוי לזכור שמהבחינה ההלכתית הטהורה, איסור עבודה זרה וטומאתה לא דבקו בהרים ובגבעות לכשעצמם: "הגויים העובדים את ההרים ואת הגבעות - הן מותרין, ומה שעליהם אסורים" (שם).

אם יטען הטוען שאיסור הלכתי אולי אין בבנייה כזו, אך טעם לפגם במיקומם של בתי עבודת ה' דווקא במקומות אלה יש ויש, ניתן להשיב שבמרוצת השנים - כפי שביאר א.א. אורבך²⁴ - הלך ופג טעמה של העבודה הזרה הקלאסית, והצורך באמצעים סמליים שייסיעו בקריאת תיגר כנגדה הלך ופחת. לא היינו מצפים אפוא שבחלוף הזמן תלך ותעצים ההסתייגות ממיקום בתי כנסיות במקומות הגבוהים, או מתפילה בהם.

מעניין בהקשר זה לבחון את דבריו של מקור ארץ ישראלי, מאוחר יחסית, שדווקא בשל כך יש בו כדי להציג סיכום מסויים על היחס לשאלת הגובה והעבודה הזרה, בתקופת האמוראים ולפחות בחלק מתקופת הגאונים: "... אבל היום שבטלה ריחה של עבודה זרה מותר להשתחוות במקום מיוחד לתפילה... ואסור להשתחוות בבית עבודה זרה שחרב או על אבן משובחת וחוששים שמא היתה עשויה לשם עבודה זרה... ולא תחת עץ רענן ולא כנגדו וחוששים שמא היתה עשרה (=אשרה), ולא על טבלה של צורות שחוששים מהרהורי הלב..."²⁵. הנה, בטל אומנם 'ריחה של עבודה זרה' והמציאות מכירה ב'בתי עבודה זרה שחרבו', ובכל זאת איסורים מסויימים עדיין נוהגים וחששות מסויימים שרירים וקיימים. ביניהם תופס החשש מאבני משכית ומעצי האשרה²⁶. אולם חשש ממקומות גבוהים - שהמשנה מכירה בקשר ההדוק שלהם לעבודה זרה - מאן דכר שמיה!

ניתן אפוא לסכם שנפרדו הדבקים. בניגוד לעצים גבוהים, לא היווה הגובה - כמזכרת עוון עבודה זרה - גורם משמעותי.

ב. הקשר למקדש

מן המפורסמות הוא שחרף היקלטותם של הדפוסים החדשים לעבודת ה', שנתפתחו לאחר החורבן, זכרו של המקדש נותר חרות בלבבות והמודעות למקדש מצאה את ביטויה בפרטים שונים במבנה בית הכנסת. נושא זה חורג כמובן ממסגרתו של מאמרנו, וראוי להזכיר שעורך התוספתא שיבץ את ההלכה הקוראת לבניית בית הכנסת במקומות הגבוהים בצד הלכות נוספות הקושרות פרטים במבנה בית הכנסת ודפוסי הישיבה בו, לזכרונות המקדש והמשכן (תוספתא, מגילה פ"ד כ"א-כ"ג).

24. א.א. אורבך, הלכות עבודה זרה והמציאות האכיאוולוגית וההסטורית במאה השנייה ובמאה השלישית, ארץ ישראל, ה', תשי"ט, עמ' 189-245.

25. שרידי הלכה בסידור ארץ ישראלי, בתוך מ. מרגליות, הלכות ארץ ישראל מן הגניזה, תשל"ד, עמ' קל"ה.

26. החשש מ'אבק' איסור עצי אשרה יכול היה לתפוס בתקופה המוסלמית בגלל הנוהג שרווח לטפח עצים 'מקודשים' בסמוך לקברי קדושים למיניהם. כידוע נתלו בעצים אלו מנהגים מרובים ונתפתח סביבם פולקלור עשיר, שלעיתים נראה בעל סממנים פגאניים כלשהם.

אומנם, מקום המקדש נמוך יחסית מההרים שבסביבתו²⁷, אך שוכן הוא על הר, ומה שחשוב לא פחות - גם המקרא וגם ספרות חז"ל מכנים את מקום המקדש הר²⁸. אין תימה, שהמגמה להנצחת זכרונות המקדש בבית הכנסת מצאה את ביטוייה בהנחייה לבנייתו במקומות גבוהים, ובדומה למקדש להבליטו, תוך שמעניקים לו את הגובה הראוי. היה אף מי שראה את ההלכה שניסח הרמב"ם, הקוראת לבניית בתי כנסיות גבוהים ממבנים בסביבתם, כשאובה ממקור המנחה לבניית המקדש בגובה רב ככל שניתן²⁹.

עם זאת, ניתן להציג גם כיוון מחשבה מנוגד. בית הכנסת לא נתפס אף פעם כתחליף אמיתי למקדש. בראיית בית הכנסת כמקום ייחודי בעל ערך עצמי לעבודת ה', יש כדי להוביל להסתייגות מסויימת ממאפייני המקדש. על רקע זה יכול לסבור מאן דהוא, שאם הגובה אכן יאה למקדש, אין הוא יאה לבית הכנסת! יודעים אנו, שההלכה בדבר בניית בתי הכנסת במקומות הגבוהים מופיעה ב'תוספתא מגילה' בסמיכות להלכה הקוראת לכוון את פתחי בתי הכנסת מזרחה, זאת בהשראה ישירה ממבנה המקדש (תוספתא, מגילה פ"ד כ"ב). כזכור, הלכה זו לא קויימה ברבים מבתי הכנסיות, ששרידיהם נמצאו בארץ ישראל³⁰. שמא ההימנעות מחיקוי אחד ממאפייני המקדש בבית הכנסת סללה את הדרך להתעלמות ממאפיינים אחרים?

ג. הגובה והגאווה

בצד גורמים בעלי משמעות לאומית, שנידונו לעיל, יכלה ההסתייגות מתפילה ומלימוד תורה ב'גובה' על כל ביטויים, לנבוע גם מעניין דתי-אישי יותר - שאלת הגאווה. למותר לציין עד כמה העסיק הרגש הפסול של הגאווה את חכמים, ומה שחשוב ביותר לענייננו הוא שהגאווה הומחשה לא אחת במדרשיהם באמצעות

27. הר הזיתים ממזרחו וההר עליו שכנה העיר העליונה (ידוע היום בשם 'הר ציון') גבוהים ממנו. תופעה זו הונצחה במקומות רבים במקרא והיתה ידועה ומפורסמת, ובכל זאת מדברת המשנה על עלייה מירושלים להר הבית (חגיגה א' א').

28. למשל: ישעיהו ב ב, יא ט, סה כה, נו ט; זכריה ח ג

29. ש.ח. קוק, עיונים ומחקרים, עמ' 300.

30. בבתי הכנסת שבדרום יהודה (אשתמוע - סמוע, סוסיא) בולטים מאד הפתחים למזרח. ראה: ש. ספראי, בתי הכנסת בדרום יהודה, בתוך - בית הכנסת בתקופת המשנה והתלמוד, עורך - ז. ספראי, תשמ"ב, עמ' 153. זאת, בשונה מבתי כנסת רבים בגליל שפתחיהם פונים דרומה לכיוון ירושלים, ואולי מקיימים בכך את ההלכה הקוראת להתפלל לכיוון ירושלים (ברכות ל' ע"א).

הגובה³¹. המעניין מכל הוא שחלק ממאמרים אלו קשורים ישירות למבנה בית הכנסת או בית המדרש³². כך יש טעם לבחון את הרקע המציאותי למאמר: "רבי עקיבא מתני לה בשם ר"ש בן עזאי, רחק ממקומך ב' או ג' מושבות ושב עד שיאמרו לך עלה ואל תעלה שיאמרו לך רד. מוטב שיאמרו לך עלה ולא יאמרו לך רד רד. וכן הלל אומר השפלתי היא הגבהתי, הגבהתי היא השפלתי..."³³. ברי, שבמושבי הלומדים עסקינן, ואין זה מן הנמנע שהעלייה והירידה קשורים בראש ובראשונה בגובה היחסי של הספסלים בבית המדרש או בבית הכנסת, אלא שהעלייה הפיזית מצטיירת כאן כסמל למידות נפשיות. באופן דומה מצויר לימוד התורה במאמר הבא: "... ואל ישב אדם לפניך לא על המיטה ולא על הכסא ולא על הספסל אלא ישב לפניך על הארץ וכל דבר שיצא מפיך יקבלהו עליו באימה ויראה ברתת ובזיע".

בחרנו לברר במסגרת זו את המשתמע מהעיסוק בגובהו החיצוני של בית הכנסת, בין שמדובר בגובה מקומו ובין שמדובר בגובה המבנה. על כן לא נרבה לעסוק במשתמע משני מקורות אלו, ודי לנו אם נסכם ששאלת משמעות הגובה בענייני מידות, נגעה בשאלות הקשורות במבנה בית הכנסת או בית המדרש. בהתחשב בשפעת המאמרים הקושרים גובה בגאווה, אך סביר הוא לצפות שגם גובהו של מוסד בעל חשיבות דתית בלתי רגילה כבית הכנסת יעורר יחס מעין זה.

סיכום

מחקר בית הכנסת הארץ ישראלי, הן מתוך התמקדות דיסציפלינרית והן מתוך גישה אינטגרטיבית המשלבת מידע שנדלה מדיסציפלינות שונות, הניב עד כה תוצאות מרשימות בכל הקשור להבנת מקומו של המוסד בתרבות חיי הקודש וחיי החול בתקופת חז"ל. במאמר זה נערך ניסיון לבחון את אחת מתכונותיו - הגובה, כאבן בוחן להשתקפות במבנה של המרכיב המציאותי בצד אידיאולוגיות דתיות מסוימות. דומה, שחרף הקושי להחליט מהו היחס בין המרכיבים האידיאולוגיים - מי בולט

31. כך בענייני תורה - "ומה המים מניחים מקום גבוה והולכים במקום נמוך כך תורה מנחת מי שדעתו גבוהה עליו ומדבקת במי שדעתו נמוכה עליו" (שיר השירים רבה א' י"ט); וחשוב מאד לענייננו: "גאות אדם תשפילנו" זה תבור וכרמל שבאו מסוף העולם מתגאים לומר שאנו גבוהים ועלינו הקב"ה נותן את התורה, 'ושפל רוח יתמוך כבוד' זה סיני שהשפיל עצמו לומר שאני נמוך ועל ידי כך תמך הקב"ה כבוד עליו וניתנה עליו תורה..." (פסיקתא רבתי ז').

32. אין אנו דוחים את האפשרות לזהות מסויימת בין בית המדרש לבין בית הכנסת, לפחות לגבי מקורות רבים הנוטים לכרוך אותם זה בזה. לשיטתנו, אין זה מן הנמנע שמאמרים העוסקים בשאלות הקשורות לבחינות מסויימות של עניין הגובה בבית המדרש יביעו את עמדות אומריהם גם לגבי בית הכנסת.

33. ויקרא רבא א' ח'

על אתר - ביטאון לענייני ארץ ישראל במקורות

יותר ומי פחות - לגבי עצם העיסוק בגובה כגורם מגרה לפעילות מחשבתית ודרשנית, אין עוררין. הנה כי כן, מציאותם של בתי הכנסת המרובים ביישובים היהודיים בארץ ישראל התבטאה בחיי הפרט והכלל, לא רק בשל תפקידם הקהילתי, ואף לא רק בכוח קדושתם. המבנה עצמו נשא מסרים שונים בכוח הסמליות הטבועה בו, ואלה השתלבו ועודדו אידיאולוגיות דתיות שונות שרווחו באותה עת.